

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ERDOĞAN ALAATTİN MUSA OĞLU

**ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLLƏRİN ETİMOLOJİ
ASPEKTDƏ TƏDQIQI VƏ ETİMOLOJİ LÜĞƏTİNİN
TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ
(AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

İxtisas: 5714.01 - Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Tədqiqat Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəcəf Hüseyn oğlu Nəbiyev

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi və İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedraları

Müdafiə «25» 06 2014-cü il tarixdə saat _____ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsi üzrə D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı ş., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «   » _____ 2014-cü il tarixdə göndərilmişdir

D 02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktualıq dərəcəsi. Paremiologiya dilçilik elminin nisbətən cavan sahələrindən biridir. Atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, tapmacaların, aforizmlərin və s. tədqiqi ilə məşğul olan paremiologiyanın bir sıra aspektləri müasir dilçilikdə intensiv araşdırılır.

Məlumdur ki, paremioloji vahidlər - atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər və s. - tarixən folklor janrı kimi folklorşünaslıqda daha geniş yer almış, onların kiçik janr kimi ədəbiyyatşünaslıq aspektində öyrənilməsi daha məntiqli sayılmışdır. Amma XX əsrin ortalarından paremioloji vahidlərin dilçilik baxımından tədqiqi və aspektlərinin müəyyən olunması, dünya dillərində olan paremioloji fondun sistemləşdirilməsi germanistikada və rusistikada paremiologiyanın xüsusi bir dilçilik sahəsi kimi formalaşmağı ilə nəticələnmiş oldu¹.

Paremioloji vahidlər bir qayda olaraq aşağıdakı səpgilərdə (aspektlərdə) tədqiq olunur: a) folklorşünaslıq aspektində bu vahidlər ədəbi janr kimi səciyyələndirilməklə ideya-kompozisiya və həcmi-ritmika (poetika) baxımından sistemləşdirilir; b) sırf dilçilik araşdırmaları paremioloji vahidlərin sintaktik quruluşu, semantik strukturunu və konseptual-məna radiusunu müəyyənləşdirir; c) axır vaxtlar (XX əsrin 60-cı illərindən bəri) paremioloji vahidlərin etnokülturoloji və etnopsixoloji aspektinin öyrənilməsi yönündə də geniş tədqiqlər aparılır; ç) tarixən bu vahidlərin öyrənilməsində hüquqi-elmi araşdırmalar da mövcud olmuşdur - atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın, cəmiyyətin hüquqi (qanunvericilik) bazasının rəsmi şəkildə formalaşmasındakı rolu danılmaz bir fakt kimi göstərilmişdir; d) atalar sözlərinin fəlsəfi konseptlər kimi öyrənilməsi də onların ümumi aspektologiyasında mühüm yer tutur.

Folklor dilinin tədqiqatlarının, dil vahidlərinin etimologiyasının araşdırılmasının indiki zamanda nə dərəcədə aktual və lazımlı olmasını bir çox görkəmli alimlər dönə-dönə təkrarlamışlar. Belə tədqiqatçıların sırasında O.H.Trubaçovu, Z.İ.Budaqovanı, Z.Əlizadəni, Ə.Dəmirçizadəni, və başqalarını göstərmək olar.

---

¹ Алан Данис. О структуре пословиц // Паремнологический сборник. М., Наука, 1978, с. 13-34; Ziyət Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985

Ə.M.Dəmirçizadə folklor dilinə tədqiqatçı münasibətindən bəhs edərkən yazırdı: «Nağıllarda, dastanlarımızda, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, tapmacalarda bəzən dilin ölmüş sayılan qədim reliktləri saxlanılır... Folklor dilin tarixinin öyrənilməsində onlar əsas qaynaqlardan biri kimi xidmət etməlidir»¹.

Z.Əlizadənin paremioloji vahidlərin etimoloji aspektdən tədqiqinə dair aşağıdakı fikri, bircə, bu məsələnin aktuallığını lazımi dərəcədə işıqlandırır: «Paremiyaların yaranması prosesi mürəkkəb və çoxcəhətlidir... Ta qədim zamanlardan bəşər bədii fikrinin inkişafı, onun dini, əxlaqi, hüquqi anlayışları, məişət tərzı və başqa xüsusiyyətləri xalqın mənəviyyətinin formalaşmasını səciyyələndirən amillərdir»².

Etimoloji-folklor tədqiqatlarını aktuallaşdıran, gündəmə gətirən amillərdən biri də axır vaxtlar (təxminən XX əsrin 70-ci illərindən sonrakı dövrdə) paremiya-frazeoloji komplekslərin (PFK-ların) bədii ədəbiyyat dilində, xüsusi ilə də kütləvi informasiya vasitələrinin dilində aktivləşən dekontsensualizasiya prosesidir: bu proses özünü paremioloji vahillərin qeyri-sistemli formalarının işlənməsində, yəni onların mətn daxilində adaptasiya olunmuş formalarda istifadə olunmasında büruzə verir. Qeyri-sistemli formaların adekvat anlaşılması, onların başqa dillərə tərcüməsi isə bir başa etimonun (etimoloji baxımdan ilkin formanın) anlaşılma səviyyəsi ilə bağlıdır. Əks təqdirdə bu kvaziformalar müstəqil forma kimi qəbul olunur, onun kontekstual, təsadüfi mənası ilkin məna kimi anlaşılır ki, bu da tərcümə prosesində filoloji fəsada, əngələ çevrilir.

Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin PFK-larının etimoloji səpgidə tədqiq olunmasının zəruriliyi ümumi frazeologiya nəzəriyyəsinin (frazeologiyanın geniş mənada anlanması) inkişafında da rolu görünəcəkdir.

Tədqiqat obyektı kimi biz iki qohum dili və bir digərsistemli (ingilis) dil götürmüşük. Səbəbini aydınlaşdıraraq Azərbaycan, türk dilləri sferasında diqqətə cərpən paremioloji sistemli nisbətlər və qanunauyğunluqlar ingilis dili materialları fonunda sanki sınıanmış olur; beləki hər hansı azəri-türk modellərinin qaynaqlanması ingilis dili materiallarında təzahür etmirsə, deməli bu konstruksiyalar spesifik türk dünyagörüşünün məhsuludur, türk fəlsəfi təfəkkürünün özünəməxsus olduğu formuludur. Ya da ki, əksinə, azəri-türk modeli ingilis dili vahidinin semantik-struktur parametrləri

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»nın dili. Bakı, 1999, s. 46.

² Z. Əlizadə. Göstərilən əsər, s. 240-241.

lərini əks edirsə, deməli bütün üç dildə eyni funksional yük daşıyan konstruksiyalar ümumbəşəri xarakterli olub, düşünən insan təfəkkürünün ortaq nəticəsi kimi formalaşır, təfəkkürün ümumi məntiqi modellərini ehtiva edir.

Bizə məlum məxəzlərdən öyrənirik ki, Azərbaycan, türk və ingilis dilçiliyində və əsasən də frazeoqrafiya sistemində PFK-ların etimoloji səpgidə ciddi tədqiqatları olduqca azdır, paremiologiya-etimoloji lüğətlər isə (kiçikhəcmli frazeoloji-etimologiya lüğətlərini nəzərə almasaq) yox dərəcəsindədir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan, türk və ingilis dillərində bir qrup paremioloji vahidlərin semantik strukturunun (axır nəticədə - məna tutumunun) tarixən formalaşması və dildə konstruktiv şəkil tapması prosesidir, paremioformalaşma prosesinin, bir növ, tarixidir.

Tədqiqatın predmeti yuxarıda göstərilən prosesin nəticəsi olub dildə - nitqdə öz yerini tapmış, etimologiyası araşdırılan paremioloji vahidlər blokudur.

Tədqiqatın məqsədi paremioloji vahidlərin etimologiyasının çoxcəhətli təsviri və araşdırılmasıdır, bu vahidlərin ümumişlək forma almasında tarixi, ictimai dil amillərinin, etnokülturoloji göstəricilərin rolunun sistemli izahı və qanunauyğunluqların tipoloji xarakteristikasıdır.

Tədqiqatın vəzifələri bunlardır: a) hər üç dildə paremioloji vahidlərin mənşə nöqtəyi-nəzərdən mümkün geniş qrupunun müəyyənləşdirilməsi; b) bu və ya digər paremioloji vahidlərin etimoloji «tərcümeyi-hal»ının linqvo-etnik, linqvokülturoloji təsvirinin verilməsi; c) paremioloji vahidlərin qohum və qeyri-qohum dillərdə formalaşması prosesində qanunauyğunluqlar sahəsinin müəyyən olunması; d) bu növ araşdırmaların aparılmasında təsvir (kvalifikasiya) meyarlarının və prinsiplərin təyin olunması; e) perspektivdə tərtib olunacaq etimoloji lüğət materiallarının sistemləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları başlıca olaraq ənənəvi linqvistik təsviri metodunun bu və ya digər formaları - bilavasitə müşahidə və çoxpilləli analiz, müxtəlif dillərin materiallarının müqayisəli təsvirindən ibarətdir. Lazımi məqamlarda tarixi ekskurslara və məxəzlərə müraciət formalarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: a) dissertasiyada paremiologiya nəzəriyyəsinə ilk dəfə sistemli etimologiya araşdırması aparılır, Azərbaycan, türk və ingilis dilləri, vahidlərinin böyük bir qrupunun elmi cəhətdən əsas-

landırılmış etimologiyası verilir, paremioloji vahidlərin yaranma, formalaşmasındakı qanunauyğunluqlar müəyyən olunur və bu qanunauyğunluqların universal/qeyri-universal xarakterləri təsvir olu-nur; c) paremioloji vahid generasiya edə bilən kontekstlərin həcmi parametrləri göstərilir; d) paremiya-etimologiyanın hər üç dildə sistemli xarakter daşması əsaslandırılır; e) məsələnin bu məcrada qoyuluşu türkoloji paremiologiya nəzəriyyəsində birinci dəfə reallaşır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə paremioloji vahidlərin formalaşmasının, yəni ümumi abstraksiya səviyyəsi adi cümlə səviyyəsindən yüksək olan dil-nitq konstruksiyalarının formalaşmasının prosessual təsvirindədir. Bu prosesin mexaniki bir dil hadisəsi olmayıb, nəticə etibarlı ilə bir keyfiyyətin digər (daha yüksək semantik abstraksiya səviyyəsinə) keyfiyyətdə gerçəkləşməsi prosesi kimi anlaşılması öz nəzəri qiymətini alır ki, bu da konstrastiv-tipoloji dilçilik üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ümumi paremioloqrafiya üçün perspektiv lüğət materialı kimi istifadə oluna bilər; xarici dil və ölkəşünaslıq fənlərinin tədrisində geniş istifadə oluna bilər; ümumi paremiologiya və frazeologiya kurslarının tədrisində, xüsusi kursların və seminarların təşkilində istifadə üçün, şübhəsiz, yararlı bir materialdır.

Müdafiyyə əşğıdakı müddəalar çıxarılır:

a) Etimoloji tədqiqatlar öz aktuallığını itirməyib, xalqın ictimai-siyasi, tarixi-etnoqrafik, coğrafi inkişafının izlərini ehtiva edir, xalqın bədii-ədəbi və dil-nitq təfəkkürünün qaynaqlarını özündə saxlayır;

b) Paremioloji vahidlərin formalaşması tarixən xalqın milli dilinin abstraksiya səviyyəsinin bu və ya digər formalarının açıqlamaqda müstəsna rol oynayır, bu da o deməkdir ki, adi predikativ vahidlərin və paremiyafrazeoloji vahidlərin məna mücərrədliyi və ümumiləşdirmə səviyyələri üst-üstə düşmür, ona görə də xüsusi linqvistik analiz tələb edir;

c) Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, qohum və qeyri-qohum dillərdə paremioloji vahidlər əsasən eyni koqnitiv modellər müstəvisində yaranır, eyni konstruktiv dəyişmələrə məruz qalır – həcmcə böyük mətnlər çərçivəsində yaranıb məna düsturlarına çevrilirlər.

d) paremioloji vahidlər də dilin leksik vahidlər sistemində kimi iqtibas (özgə dillərdən alınma) prosesində iştirak edir, bu proses xalqların mədəni-coğrafi, iqtisadi-kulturoloji və s. - əlaqələrinin nəticəsi kimi

reallaşır, paremioloji alınmalar da leksik-semantik alınmalar kimi sistemli xarakter daşıyır.

e) hər üç dildə paremioloji vahidlərin mətndaxili həyatı ümumi modellər çərçivəsində – variantlıq, mətndaxili adaptasiya (sintaktik strukturun məna eyniliyi saxlanmaqla transformasiyası), kvaziformaların yaranması ilə reallaşır ki, bu da göstərilən modellərin universallığından xəbər verir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin ümumi və rus dilçiliyi kafedrasının geniş iclasında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları Bakı Slavyan Universitetinin “Elmi əsərlərin”də və digər elmi məcmuələrdə çap olunmuşdur, elmi konfranslarda məruzə olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu (quruluşu). Dissertasiya Giriş, üç fəsil, Nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər bir bölmənin öz strukturu vardır və fəsillərin hər üçü nəticələrlə bağlanır. Əsər 142 səhifədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “Giriş” hissəsində mövzunun aktualıq səviyyəsi, araşdırmanın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və s. kimi əsaslı məsələlərdən bəhs olunur.

Dissertasiyanın I fəslində – “Tədqiqatın nəzəri istinad mövqeləri və metodoloji əsasları”nda – bir neçə məsələ nəzərdən keçirilir: “Paremiologiyada etimoloji tədqiqatların xarakter və prinsipləri” başlığında göstərilir ki, etimologiya bir filoloji (dilçilik) elm kimi əsasən leksika səviyyəsində formalaşmışdır. Mövcud etimoloji lüğətlərin materialları buna sübutdur. Bu tipli lüğətlər hələ orta əsrlərdən məlumdur. Leksika-etimoloji lüğətlərdən savayı qanadlı sözlər və frazeologiya sahəsində də etimoloji lüğətlərin tərtib olunmasında roman-german filologiyasının və rus dilçiliyinin təcrübəsi elmə məlum faktlardandır¹. Azərbaycan dilçiliyində M.İ.Adilovun «Qanadlı sözlər» izahlı-etimoloji lüğəti keçmiş yüzilliyin axırlarında çap edilmişdir. Əgər «qanadlı sözlər» deyilən dil vahidlərini

---

¹ Эккерт Р. Фольклористика, семиотика и этимология // Вопросы исторической лексикологии. М., 1974.

paremioloji vahidlər sisteminə (şərti də olsa) qəbul etsək, deyə bilərik ki, M.Adilovun göstərilən əsəri Azərbaycan dilçiliyində ilk etimoloji paremiologiya lüğəti hesab oluna bilər.

M.Adilov etimoloji araşdırmaların zəruriliyindən yazarkən qeyd edir: «Niyə belə deyilir?» sualına cavab verə bilmək üçün ən əvvəl etimologiya elminin ümumi prinsiplərinə əsaslanmaq zəruridir. Bundan əlavə ümumi dilçiliyin uğurları ilə ana dilinin milli xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmalıdır»². Görkəmli alimimiz paremioloji ifadələrin öyrənilməsinin, onların mənşəyinin araşdırılmasının zərurilik diapazonunu müəyyən edərkən xalq dili ifadələrində baş verən leksik, leksik-sintaktik dəyişmələrin nə dərəcədə maraqlı, lazımi olduğundan söhbət açır: «Belə dəyişmələr daha çox canlı xalq dili üçün səciyyəvidir və elə buna görə də canlı dilin tədqiqi böyük aktualıq kəsb edir. Canlı danışq dili faktlarını araşdırmaq olduqca çətin, burada hər vahidin, ifadənin yaranma üsulu fərdi səciyyə daşıyır, ümumiləşmə yox dərəcəsindədir. Bunların tədqiqində də müxtəlif üsullardan istifadə olunmalıdır..., dil hadisələrini öyrənərkən ən müxtəlif elmlərin köməyindən istifadə etmək lazım gəlir»³.

Göstərilən elmi-nəzəri vəzifələr baxımından işimizdə üç dilin materialları araşdırılır. Birinci fəslin ikinci altbaşlığı müqayisəli paremiologiyanın elmi əhəmiyyəti məsələsinə həsr olunmuşdur.

Müqayisəli etimologiyanın əvəzsiz olması şübhəsizdir. Bu məsələ ilə bağlı V.N.Teliya yazır: «Dilin frazeoloji tərkibinin tarixi təkcə bu tərkibin formalaşması tarixi deyil, xalqın dünyanıdərkinin, dünyagörüşünün tarixidir. Obrazların seçilməsi və səciyyələnməsi, onların dildə ifadəsi həyat fraqmentlərinin kulturoloji interpretasiyasının və onlara münasibət bildirməyin nəticəsidir»¹. Paremiyafrazeologiyanın milli-kulturoloji spesifikasi özünü dillərin müqayisəsi səviyyəsində olduqca qabarıq göstərir, bu vahidlərin məna quruluşunda yer tutmuş obraz və simvolların sistemli oxşarlığı və spesifikasi daha şəffaf görünür, tipoloji baxımdan obyektiv qiymət alır.

Paremioloji vahidlər, belə demək mümkünsə, dildə formalaşan «lingvokültürelər»dir, onlar dilin lingvokulturoloji sahəsini (meydanını) təşkil edir. Odur ki, bu vahidlərin hər hansı bir aspektdə müqayisəli ana-

---

² M.Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988, s.12.

³ M.Adilov. Göstərilən əsər, s.12-13.

¹ В.Н.Телия. Русская фразеология. М., Асколь, 1999.

lizi dillərin invariant mənalı simvollarının, xalqın etnik-dil, etnik-psixoloji amillərinin müqayisəsi və bu dillərin (xalqların) beynəlmiləl-qlobal və spesifik göstəricilərinin üzə çıxarılması deməkdir. Digər bir əhəmiyyətli faktor da odur ki, paremioloji vahidlərin idioetnik dünyaqavrayışı baxımından öyrənilməsi bu vahidlərin mənşəyini araşdırmaq problemini aktuallaşdırır. Çünki etimoloji araşdırmalar dilin konseptlər sistemini öyrənməyə, hansı anlayışların bu sistemə daxil olub-olmadığını müəyyən edir. Dilin konseptual bazası olan konseptlər sistemi isə müasir linqvokulturologiya nəzəriyyəsinin əsas obyektı sayılır. «Xeyir», «şər», «məhəbbət», «nifrət», «söz-kəlam» və digər konseptlər insanın dünya mənzərəsini dildə konseptuallaşdırmaq potensialını özü-özlüyündə (yəni leksik vahid kimi) deyil, cümlə konstruksiyalarının semantik komponenti kimi inteqrasiya edir.

Paremiya-etimoloji araşdırmalar digər bir məsələni - xalqların nitq-daşıyıcı subyekt kimi təfəkkür qanunlarının identik olmasını sübut etməyi gündəmə çıxarır. Bütün xalqların paremioloji sistemində identik atalar sözləri və zərbi-məsəllər mövcuddur. İdentik konstruksiyalar bu və ya digər dilin paremioloji fondunun heç də istisna qrupunu təşkil etmir. Onlar kifayət qədərdir. İdentik konstruksiyaların mənşəyi məsələsi də kifayət qədər maraqlıdır, bəşər övladının (xalqların, millətlərin) həyat hadisələrinə eyni obrazlar sistemi ilə baxmağının, eyni ümumiləşdirmələr aparmağının səbəbini aydınlaşdırır. Araşdırdığımız üç dilin üçündə də identik «Ağıl bazarda satılır» atalar sözünün olması və bu qəbildən olan konstruksiyaların xüsusi yer tutması maraqlı olmaqdan savayı bir neçə səbəblər kompleksini meydana çıxarır. Bu baxımdan, başqa-başqa xalqların dilində eyni təbiət hadisəsinin spesifik (identik olmayan) nominasiya mövqeyindən xüsusiləşməsi, hər bir xalqın həmin identik hadisəni müxtəlif aspektdən görməyi və onu müxtəlif cür «traktovka» eləməyi də milli təfəkkürün milli dillə hansı müstəvi səviyyəsində bağlılığını əks etdirir: «Quyruq doğan ay» (türk və Azərbaycan dillərində), «babye leto» (rus dilində), «Hindu yayı» (ingilis dilində), «Müqəddəs Martin yayı» (alman, fransız dillərində), «Qaraçı yayı» (bolqar dilində), «kiçik yay» (İngiltərə ingilislərinin dilində) və s. formalar eyni astronomik hadisənin referentinə çevrilmişdir¹.

---

¹ Г.Д.Удалых. Национально-культурная семантика фразеологизма «бабье лето» // Ученые записки Бакинского славянского университета №2, 2007.

«Paremiya-frazeoloji vahidlərin əsas qrupları və onların etimoloji tədqiqinin spesifikasiyası» başlığında deyilir: Keçən əsrin ikinci yarısından indiyə qədər paremioloji araşdırmalar zəminində həm Azərbaycan, həm Türkiyə, həm də ingilis alimləri tərəfindən xeyli iş görülmüşdür. Bu işlərin əsas kütləsini paremioloji vahidlərin nəzəri-sintaktik məsələləri, paremioloji leksikoqrafiya və paremioloji konstruksiyaların yığılıb sistemləşdirilməsi vəzifələri təşkil edir.

Çağdaş Azərbaycan alimlərinin işləri Z.Ə.Əlizadənin məlum monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Hazırki dövrdə «Türkologiya» jurnalının və «Dədə Qorqud» dərgisinin səhifələrində vaxtaşırı olaraq Azərbaycan dilinin paremioloji fondu haqda maraqlı məlumatlar, tədqiqlər öz yerini tapır. Ən yeni paremioloji işlər sırasında İ.H.Həmidovun V.H.Axundov və L.İ.Həmidova ilə birgə hazırladığı «Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» (2009), C.Bəydilli (Məmmədovun) «Atalar sözü» toplusunu (2004), A.Q.Abbasovun «İngiliscə-rusca atalar sözləri lüğəti» (2004) kimi irihəcmli işləri göstərmək olar.

Adnan Ötügen qeyd edir ki, türk folklorunun heç bir mövzusu üzərində atalar sözləri barədə yazılmış əsərlər qədər «yayım yapılmamışdır», «türk atasözləri üzərində hazırlanmış və çap olunmuş kitab və məqalələrin sayı 700-ü aşmışdır», «fəqət heyif ki bu geniş ədəbiyyatda rəğmən atalar sözü mövzusunun tam olaraq ələ alan, hər baxımdan elmi dəyər daşıyan bir tədqiqat mövcud deyildir; halbuki atalar sözləri çoxlu sayda elmi tədqiqatlara (araşdırmalara) mövzu ola bilər»¹.

Dissertasiyanın I fəslində nəzərdən keçirdiyimiz məsələlər belə qənaətə gətirir: etimoloji tədqiqatların əsasını leksik etimologiya (sözləksəmlərin mənşəyi) təşkil edir. Frazoloji etimologiya məsələləri də bir çox dillərdə (ingilis, türk, alman, rus və s.) artıq intensiv şəkildə almaqdadır.

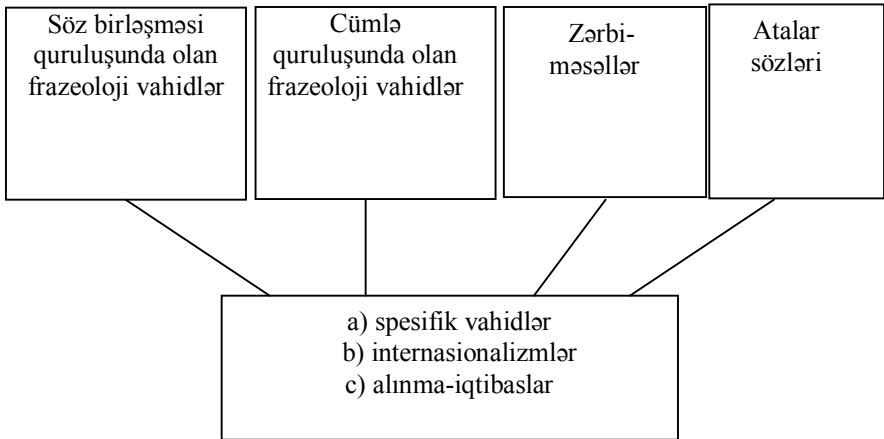
Paremioloji etimologiya dilin qanunauyğunluqlarını, xalqın tarixi həyat formasını, millətin dünyaqavrayışını və onun mənəvi dəyərlərinin formalaşmasının etnik-psixoloji əsaslarını, xalqın mifoloji və konseptual təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini, bizim qəti fikrimizcə, leksik etimologiyaya nisbətən daha qabarıq, daha həcmli və obrazlı, daha da fundamental əks edir, təsvir edir.

---

¹ Adnan Ötügen. Atasözləri haqqında // Türk atasözləri və deyimləri. İstanbul, 1997.

Atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. paremioloji vahidlər bütün dillərdə əsaslı bir fond təşkil edir. Etimoloji araşdırmalar dünya dillərinin bir-bir ilə əsaslı oxşarlıq sferasını müəyyən etməkdə böyük bir vasitədir. Odur ki, fərdi paremiya-etimoloji tədqiqlər (ancaq bir dilin daxili vahidlərinin etimologiyası) nəticə etibarlı ilə tipoloji tədqiqat kimi səciyyələnir; genetik doğma və ya qeyri-qohum dillərin materialları-nın paralel araşdırılması həm bu və ya gıdər dilin vahidlərinin mənşəyini arqumentli əks etdirir, həm də ümumi etimologiya nəzəriyyəsinin inkişafınma kömək edir.

Dissertasiyanın II fəslı «Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin paremioloji vahidlərinin tipoloji etimologiyası üzrə araşdırmalar» adlanır. Birinci başlıqda aşağıdakı təsnifat təqdim olunur.

Spesifik vahidlər dedikdə bir dildə mövcud olub, başqa dillərdə struktur-semantik identikli qarşılığı olmayan konstruksiyalar nəzərdə tutulur. Bu halda göstərilən vahidin etimologiyasının mümkün olması onun şərhinə rəvac verir. Etimolojisi məlum olmayan strukturlar ancaq müqayisə üçün istifadə oluna bilər.

İnternasionalizmlər hər üç dildə olan, semantik-struktur qarşılıqları müəyyən edilə bilən, ümumi təfəkkür qanunlarımızdan qaynaqlanan vahidlərdir ki, biz onların alınma-iqtibas yox, sırf milli dil zəminində yaranmış konstruksiyalar kimi etimoloji şəklini (təsvirini) açmağa çalışmışıq.

Alınma-iqtibasların xüsusiyyəti ondadır ki, onların ilkin, məxəzi forması (etimonu) hər üç dildə eyniyyət təşkil edir və bu gün də etimon formasında işlənir.

Spesifik paremioloji konstruksiyaların mənşəyindən danışarkən qeyd olunur ki, hər bir dildə olduğu kimi, analizə cəlb etdiyimiz dillərdə də avtohton (endemik) atalar sözləri və zərbi-məsəlləri mövcuddur. Bu konstruksiyalar onunla seçilir ki, onlar həmin dillərin təkrarolunmaz vahidlərini təşkil edir. Endemik atalar sözləri və zərb-məsəllər özlərinin strukturu, obrazlar sistemi ilə seçilir. Onların ümumi semantikasi isə (mənası) çox vaxt bu və ya başqa dillərdəki paremioloji vahidlərin semantikasi ilə ekvivalentlik təşkil etdiyindən əksər hallarda semantik özünə-məxsusluqdan (sırf spesifikadan) söz açmaq çətin olur. Məna müstəvisində ekvivalent olan vahidlər struktur, obrazlar sisteminin və metaforizasiya üsullarının müxtəlif olması ilə rəngarəng olmalarını bürəzə verir; məsələn: Çox çətin vəziyyətə düşmüş adamın özünü xilas edə bilməsi üçün:

- Suda boğulan saman çöpündən yapışar (Azərbaycan dilində)
- Denize düşen yılan sarılar (Türk dilində)
- Any port in a storm (İngilis dilində)

Həyatda yaxşı niyyətlərin, səmərəli hərəkətlərin, xeyirli şeylərin çoxluğunun ziyan gətirmədiyini bildiren ifadələrin göstərilən dillərdə spektri təxminən belədir:

- Never too much of a good thing (İngilis dilində)
- Donuzun ölümü qoy elə palıddan olsun (Azərbaycan dilində)
- Atın ölümü arpadan olsun (Türk dilində)

Göründüyü kimi, məna eyniliyinin bu paremioloji vahidlərin funksional dəyərində rolu olsa da, obrazların və ifadə olunan mənanın strukturunun müxtəlifliyi onların sırf spesifik (hər dil üçün doğma) olduğu aydın görünür. Bu səbəbdən də spesifik konstruksiyaların etimologiyası məsələləri çətinləşir, yəni hər dilin spesifik konstruksiyasının öz mənşəyi olduğundan fərdi etimoloji araşdırma tələb edir.

Hər hansı bir dilin koqnitiv, etnik-mədəni, etnik-lingvistik imkanlarını müəyyən edərkən dilçi alimlər və ümumiyyətlə filoloq-tədqiqatçılar məhz spesifik - avtohton ifadələrin semantik-struktur xüsusiyyətlərini, onların təkrarolunmaz əlamətlərini sistemləşdirir, onların etimoloji durumundan bəhrələnilir. Bu yönümdə ümumbəşəri alınmalar, internasionallizmlər və başqa «qeyri-individual» paremioloji konstruksiyalar əsaslı ma-

terial kimi analiz olunmur, onların milli «simasızlığı» özünü hər mənada göstərir. Spesifik-avtoxion atasözləri, zərb-məsəllər isə öz kateqorial mənə siması ilə həmişə göstərilən orientirlər üçün əsaslı, əvəzolunmaz materialdır. Müasir ümumi folklorşünaslıqda, fikrimizcə, bu, qəbul olunmuş, təkzibolunmaz bir müddəadır.

Misal üçün ingilic dilində işlənən “Rəzil (Böhtançı) insan kömür kimidir: yandırmasa da, ləkələyir” ifadəsinə müraciət edək. Qədim latın mədəniyyətinin nümayəndəsi olan Anaxarsisin dilində işlənmiş bu ifadə, Plutarxın «Yaltağı dostdan necə seçməli» əsəsində qeyd olunmuşdur: «Mediy (b.e.ə. 330-cu il) Makedoniyalı İskəndərin əsabələrinə müraciət edərkən (yaltaqların başında özü dururdu), deyərmiş: qorxmadan riyakarlıq edin, böhtan deyin (hakimiyyətin düşmənlərinə); böhtan dışinizi işə salın, böhtanla qapın ki, yaralar sağalsa da, izləri qalsın»¹ (19-7, 430).

İngilis dilində şekspirizm kimi formalaşan bu ifadə təxminən belə səslənir «Buz kimi təmiz, bakirə belə olsan, qar kimi ləkəsiz olsan da, böhtandan qaça bilməzsən. Get monastıra!» («Hamlet» 3.1.)

İngilis dilində, yenə olduğu kimi, şekspirizm kimi tanınan «Drinks off candles'ends for flap-dragons» ifadəsi də əslində Şekspirə məxsus deyil. Bu kəlamın əsasında ta qədimlərdən Avropa ölkələrində dəbdə olan bir «ritual» durur; o vaxt yazı mürəkkəbi xüsusi ətirli mayelərdən, şam isə təmiz piydən hazırlandığı üçün ədəb-ərkanlı «adaxlılar» öz sevgililərinin şərəfinə mürəkkəb içər («ürəyimdəkiləri yazı ilə, söz ilə ifadə edə bilmirəm» ruhunda), ya da şamların yanan kötöklərini yeyərdilər.

Şərq etnik-mədəni aləmində belə bir inanc var: guya pişiyin yeddi canı var və beli də yerə dəyməz (Peyğəmbər pişiyin belinə sığal çəkib). Qeyd edək ki, elmi göstəricilərə görə pişik və o sinifdən olan (pişik-kimilər) heyvanların vestibulyar aparatı çox inkişaf etdiyindən, onların məkan hissi güclüdür, yerin cazibə qüvvəsini gözəl hiss edir və ona görə də necə atılmağından (kimsə tərəfindən) asılı olmayaraq, həmişə ayaqları üstə düşürlər. Ona görə də dilimizdə gözəl bir deyim əmələ gəlmişdir: «Pişik kimi - beli yerə dəyməz (arxasını yerə vurmaz)». Çox inadkar adamlar haqqında deyilir.

Türk endemik ifadələrindən bir neçəsinin etimologiyasına nəzər salaq.

---

¹ М.И. Михельсон. Русская мысль и речь. Опыт русской фразеологии. В 2-х т.т. М., 1994, с. 430.

«Arafatta Soyunmuş Hacıya Döndü» ifadəsinin dini təriqətlə, ziyarət mövzusu ilə bağlı olduğu onun leksik dolumundan da bəllidir: «Ərafat Məkkeyi-Mükəddəməyə gedən yolun altı saatlıq məsafəsində olan bir dağdır. Həcc ziyarətinin şərtlərindən biri də bu dağa çıxıb dua etməkdir. Zəvvarların «ehrama» büründəkləri yer də buradır ki, həcc ziyarəti müddətində bədənlərində dünya nemətlərindən heç bir şeyi gəzdirməmələri, sadəcə tikişsiz iki parça bez ilə örtünmələri gərəkdir. Bu hərəkət Hacı olmaq istəyənin simvolik olaraq tərki-dünya olmağının göstəricisidir. Başqa sözlə, «Ərafatda soyunmuş Hacıya dönmək» ifadəsi varını-yoxunu birdən-birə itirmiş, yaxud olanını tərk edərək lütləşmiş insanların vəziyyətini anlatmaq mənasında işlənir»¹.

Bir sözlə, analiz etdiyimiz deyimın semantik strukturunun, onu «daxili mənə-sının» formalaşması hansısa yeganə bir faktla, həmin faktın konseptual səviyyəyə qaldırılması ilə qaynaqlanır. Deyimin formalaşmış, ərsəyə çatmasında islamiyyətin əhəmiyyətli hesab olunan və əslər boyu davam edən bir ritualı durur.

Türk dilindəki “Altından Çapanoğlu çıxar”, “Atı alan Üşküdarı keçdi”, “Lafla penir gəmissi yürüməz” kimi ifadələr də bu qəbildəndir.

Azərbaycan dilində də endemik ifadələr az deyil.

İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur İfadənin mənası “özgə əli ilə iş görmək”, “çətin işləri özlərin çiyində görmək, özlərin əməyindən istifadə edib, öz çirkin əməllərinin həyata keçirmək” kimi formalaşmış.

Rəvayətə görə, hansı mahaldasa Seyid Əhməd adlı birisi qəbahət bir iş görür. Buna xainlik və tayfaya xəyanət adı verərək Seyid Əhmədın əlini kəsirlər. Əhməd “seyid” (Peyğəmbərin tayfasından, nəslindən) olduğundan kəsilən əl yerə düşür, göyə uçar (ədalətsiz hökmün mifoloji qavrayış müstəvisində təzahür formalarından biri). O vaxtdan camaat ən murdar işlərinin “Seyid Əhməd əli ilə” görməyə başlayır: camaat Seyid Əhmədın əlini heç vaxt yaddan çıxartmır, “ilan oynadan Ərdəbilli Möhsün ilanları Seyid Əhməd əli ilə tuturdu, Fatma qarı Seyid Əhmədın əli ilə gicitkan yolurdu...Sonra xəbər çıxır ki, Seyid Əhmədın əlini kəsən qaçaq dəli olub, doğrudan da qaçaq düşüb”. (M. Süleymanlı. Ceviz qurdu.)

Nalını oda qoymaq Çox da geniş yayılmış bu frazeologizmin mənası “işgəncə vermək, əzab verib istədiyini sirri almaq niyyəti ilə “falaqqa” sistemindən istifadə etməkdir”. Bu işgəncə üsulu ta qədimlərdən

---

¹ Pala İskender. İki dirhem bir çəkirdək. İstanbul, 2008, s.212.

qalmadır. İşgəncəyə məruz olan adamı yerə yığıb, ayaqlarını falaqqa deyilən qəlibə salırdılar və yuxarı qaldırıb bağlayırdılar. (Səhnə “Dəli Kür” filmində canlandırılmışdır). Ayaqların altı müstəvi vəziyyətində olduqda qalın çubuqlarla onları döyürdülər. Olmazın əzabı sayılan bu işgəncəyə dözməyib ölənlər olurmuş. Ayaqların altı sanki od tutub yanırmış, sanki kürədə qızdırılmış “nalla nallayırdılar”. İfadənin “nalımı oda qoymaq” forması burdan alınıb. İllustrasiya xatirinə M. İbrahimovun “Pərvanə” romanında sözügedən frazeologizmin istifadə olunmasını misal gətirmək olar. Səlim bəyin gözaltı elədiyi dəvəçi Kərimin qızını kimsə “aradan çıxarıb”. Səlim bəy dəvəçi Kərimi cəzalandıraraq qızının yerini ondan öyrənmək məqsədilə “onun nalını oda qoymağı qərara alır: – Hər halda o, qızının yerini bilməmiş olmaz. Sabah gətirin basın zirzəmiyə, sizin o heyvərə qaralar ombasına bir iki dəyənək vursa, deyəcək qız hardadır, qız da ki, tapıldı, başqa əli olanı bilmək asandır”. (V. İbrahimov. Pərvanə. I kitab, 2-ci hissə, 10-cu fəsil).

Babalı Sərvərin boynuna ifadəsi kinayə və ya zarafatla müəyyən məsuliyyəti boynuna götürən adamların dili ilə deyilir. Məxəzi Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» (1909) komediyasıdır. Yoxsulluğa düşmüş Rüstəm bəy öz gəyçək qızı Gülnazı qoca tacir Məşədi İbadə vermək niyyətindədir. Qızın sevgilisi tələbə Sərvər Rüstəm bəyə başa salır ki, kələk qurub Gülnazı Məşədi İbadın əlindən qurtaracaq. Rüstəm bəy soruşanda ki, bəs kələk alınmasa, onda necə, Sərvər zəmanət verir: «Babalı Sərvərin boynuna». İfadə müasir Azərbaycan dilində aktiv frazeoloji fondun vahidi kimi geniş işlənir¹.

Baxtını qozda sına – çox da yayılmış deyim deyil. M.İ. Adilov bu ifadənin açılmasında Rüstəm Əliyevə, istinad edərək yazır: «Qədim astroloji təsəvvürə görə, Cövza bürcü altında (22 may – 22 iyun) anadan olmuş uşaqlar xoşbəxt olurlar. Cövz – qoz səs və tələffüzünə görə, Cövza sözüne həmahəng olduğuna görə qədim zamanlarda bir kəsə qoz yığıb hər şahzadəyə eyni ədəd qoz verərlərmiş, kimin qozlarının hamısı (və ya hamıdan çoxu) saf çıxsaydı, onu varis və əliəhd edərlərmiş»². (Müq. Et: Baxtını qozda sına, oğulda-qızda sına)

---

¹ M. Adilov. Göstərilən əsər. s. 36

² Yenə orada, s. 39.

«Bir neçə dildə işlənən paremioloji konstruksiyaların mənşəyinə dair araşdırmalar» başlığında tipoloji xüsusiyyətlərdən ayrıca danışılır. Qeyd olunur ki, göstərilən material iki şərti qrupa bölünür:

a) ancaq türk və Azərbaycan dilində olan «spesifik» (türkdilli) qarşılıqlar;

b) hər üç dildə funksional durumu olan qarşılıqlar:

- «Karğa karğanın gözünü oymaz (türk) = Qarğa qarğanın gözünü çıxartmaz (Azərb.) = A crow wil not pick out another crow's eye» (ingilis).

Bu universal konstruksiyamın əsaslı etimolojisi bizə bəlli deyil. Onun dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən rus, alman, fransız, italyan və s., yaşamasının səbəbini də deməyə çətinlik çəkirik. Çünki əgər bu atasözü ancaq qohum dillərdə (tutalım, roman-german və ya ancaq türk dillərində) işlənmiş olsaydı, onun «universallığının» bir səbəbi olardı - dillərin genetik yaxınlığı. Bir halda ki, bu paremioloji vahid müxtəlif sistemli dillərdə vətəndaşlıq pasportu alıb, bunun səbəbi artıq başqa faktorlarla ölçülə bilər. Bu barədə ancaq onu deyə bilərik ki, ifadə hələ eramızın birinci yüzilliyində Pliniy tərəfindən işlənmişdir, deməli, Qədim Romada – latın dilində formalaşmışdır¹.

Belə faktlar fəvqündə formalaşan kəlamların etimoloji aspekti çox vaxt onların iqtibas olunması nəticəsinə gətirib çıxarır. İqtibas prosesinin xarakterik cəhətlərini nəzərə almış olsaq, bu ifadə araşdırdığımız hər üç dildə iqtibas statuslu bir ifadədir. Amma bu belədirmi? Necə olur ki, eramızın əvvəlində yaşamış bir xalqın obrazlı təfəkkürü belə bir ifadə quraşdırma bilər, amma müasir xalqların poetik-obrazlı təfəkkürü buna nail ola bilmir? Bu sualların qismən cavabını A.A.Potebnyanın əsərlərində tapmaq olur. O yazırdı: «Məntiq hamı üçün birdir, bütün xalqlar üçün təfəkkür, fikir formaları da eynidir. Ona görə də fikrin orqanik ifadəsi olan dillər əslində ancaq səslər müstəvisində fərqlənməli, formalarının mənası müstəvisində eyni olmalıdır»².

Dil həyat lövhələrinin subyektiv qavrayışı, amma obyektiv (hamı üçün sabit, eyni olan dil qurumları vasitəsi ilə) inikasıdırsa, nə üçün də milyon illər eyni faktı – dağın dağa rast gəlməməsini (çünki onlar tərpənməzdir), amma insanın insana rast gələ bilməsi ehtimalını – diqqətində

---

¹ M.Mixelson. Göstərilən əsər, s.121.

² А.Потебня. Эстетика и поэтика. М., Искусство, 1976, с.50.

saxlayan başqa-başqa xalqın nümayəndələri eyni nəticəyə gəlib, «Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar» deyə bilməsin?

- «*Parayı verən düdüyü çalar*» (pulunu verən tütəyi çalar) «Sən çaldın!» kimi deyimlərin mənşəyini belə izah edirlər. Bir gün Xoca Nəsrəddin şəhərə, bazara gedərkən uşaqlar ətrafını alırlar və onlara tütək almağını xahiş edirlər. Ancaq uşaqlardan bir nəfəri tütək almaq üçün pul verir. Xoca axşamüstü bazardan qayıdanda ancaq tütəyin pulunu vermiş uşağa tütək verir. O biri uşaqlar soruşanda ki, bəs onların tütəkləri hanı, molla cavab verir: «Pulunu verən tütəyi çalır». İfadənin bu forması türk dilində işlənir. Azərbaycan dilində isə ifadənin «Bala, sən çaldın» forması işlənir ki, bu da rəvayətin azərbaycan variantında Molla Nəsrəddin hələ uşaq pulu ona verəndə deyir. Zərb-məsəlin etimoloji kökü türk və Azərbaycan dilində eynidir və Xoca (Molla) Nəsrəddin lətifəsi ilə bağlıdır¹.

Zərb-məsəlin, fikrimizcə, semantik əks-sədası ingilis (və digər dillərdə) dilində “He who pays the piper calls the tune” (Kim pul verir, o da musiqini sifariş edir). Amma ingilis dilindəki paremioloji formanın «Pulunu verən düdüyü çalar» ifadəsi ilə (məna əlaqəsini istisna etməklə), fikrimizcə formal və mənşə əlaqəsini sübut etmək bir qədər problemli görünür, çünki ingilis ifadəsinin etimoloji durumu bizə məlum deyil. O baxımdan da biz ancaq türk-Azərbaycan paralelizminə zəmanət verə bilərik. Ancaq qeyd edək ki, rus alimləri bu ifadənin («Кто платит, тот заказывает музыку») ingilis dilindən qeyri-dəqiq kalka hesab edirlər².

Bu mənada eyni qəbildən (paralel quruluş, paralel məna) olan atasözləri, zərbi-məsəllər Azərbaycan-türk dilləri sferasında böyük bir qrup təşkil edir. Ümumiyyətlə götürəndə, əgər türk-Azərbaycan paremioloji paralellərin siyahısını tərtib etsək, görərik ki, bu iki dildə ən azı 60-62% -ə qədər atasözləri və zərbi-məsəllər eynilik təşkil edir. Əslində, əgər leksik-qrammatik variantları da bu siyahıya salsaq, onda qarşılıqların faiz nisbəti daha da çox olar. Bu da, fikrimizcə, bizə belə qənaətə gəlmək imkanı yaradır ki, türk və Azərbaycan dilləri münasibətlərində tipoloji qarşılıqların kifayət qədər kütləviliyi bu dillərin dil universaliaları sistemini təsdiq etməkdən öncə, öz yaxınlığını, eyni köklüyünü və, hətta, eyni dilin bir-birinə “diffuziya etmiş” ləhcə-qütbləri olduğunu inkar olunmaz dərəcədə

---

¹ İlhami Yalınkılıç. Atasözləri. İstanbul – eylül, 2001, s.266.

² Шанский Н.М. и др. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. М., Русский язык, 1987, с.71.

sübut edir. Leksik-qrammatik uyuşmalar, fonoloji uzlaşmalar bu qənaəti bəlkə də göstərdiyimiz dərəcədə təsbit etmirlər. Paremiya-frazeoloji sistemlərin, keyfiyyət və kəmiyyət müstəvisində uzlaşması, bir xalqın invariant təfəkkürünün «digər» xalqın təfəkkür nəticəsi olan kəlam-deyimlər səviyyəsində identikliyi bu dillərin nə dərəcədə yaxın olmağını sistemlərin tipologiyası nöqtəyi nəzərindən şərtləndirir.

Fövqəlbəşəri identiklik nümayiş etdirən konstruksiyaların təmsil olunması bu mənada çox da dərin analiz tələb etmir. Çətinlik doğuran bircə cəhət vardır: «bu konstruksiyalar iqtibas olunmuş vahidlərdir, ya ümumbəşəri təfəkkürün universallığının nəticəsidir?» sualına cavab vermək çalışmalar tələb edir:

Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qılı seçir (Azərb. məs.)

Kendi gözündeki merteği görmez de, elin gözündeki çöpü görür (türk məs.)

We see a mote in our brother's eye and don't see the beam in our own (ingilis məs.)

Hər üç dildə təxminən sözbəsöz üst-üstə düşən bu ifadənin mənası da hər üç dildə tarazlıq təşkil edir. Kəlamın bu və ya başqa dildən iqtibas və ya təsadüfi hal olması istisnadır. Hər üç dildə əsaslı variantlar sistemində bulunur; məsələn, Azərbaycan dilində – Öz gözündə tiri görməz, özgə gözündə deyir qıla bax;- Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır – variantlarında işlənən bu atalar sözü türk dilində də, ingilis dilində də bir neçə leksik variantlarda işlənir. Variantlar sistemi ifadənin «soylu-köklü» olmasından, dilin endemik konstruksiyası olmasından xəbər verir. Amma ifadənin mənşəyi haqqında ingilis, Azərbaycan və türk paremioloji məxəzlərin heç birində məlumat verilmir. Təkcə N.S.Aşukin, M.Q.Aşukinin kitabında qeyd olunur ki, göstərilən ifadə «İncildə» (Matfeydən) işlənmişdir: «Niyə bəs camaatın gözündə çöpü görürsən, amma öz gözündə tiri görmürsən? İkiüzlü!...»¹. Beləliklə, «Oz gözündə tiri görməyib, özgə gözündə çöpü seçmək» ifadəsinin sakral məndən qaynaqlanması məlum olur. İfadə məhz «İncildən» qaynaqlanırsa, türk və Azərbaycan dillərində (islam mədəniyyəti sferasında) işlənməsi adi məntiqlə iqtibas prosesinin nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır.

---

¹ Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукина. Крылатые слова, литературные цитаты и образные выражения. М. 1966, с. 646.

- Korlar məmləkətində təkgöz sultandır (Korlar ölkəsində çaşlar padşah olar)

- Körler memleketinde çaşlar padişah olur
- A one-eyed man is a king among the blind

Bu internasionalizm ilk dəfə latın (Homer) və qədim yunan dillərində işlənmişdir. Rus, alman, italyan və başqa Avropa dillərində işlənir¹.

Göründüyü kimi, bu qəbildən olan konstruksiyaların, yəni universal-analitik (aksiomatik) konstruksiyaların çoxu işlənildiyi dillərdə təxminən identik struktura malik olurlar. «Təxminən» dedikdə biz onların leksik dolumunda istifadə olunan va-riantları nəzərdə tuturuq. Bu variantlar, bir qayda olaraq, sinonimlər sistemini təmsil edən, eyni semantik sahədən olan leksik vahidlərin istifadəsi nəticəsində əmələ gəlir. Misallardan görürük ki, bir dildə *kral* sözü işlənir, başqa dildə *sultan* və ya *padşah*, bir dildə *təkgöz* işlənəndə, başqasında *çaşı*, *irinligöz* və s. İstifadə olunur ki, bu variasiyaların heç biri kəlamın aksiomatik mənasını dəyişmir².

Dissertasiyanın ikinci fəslinin əsas nəticələri deməyə imkan verir ki, paremioloji vahidlərin etimoloji qaynaqlarını müəyyən edərkən birinci növbədə onların genetik formalarını (etimonu) müəyyən etmək lazımdır. Çünki etimon formanın a) ilkin həcmi, b) leksik dolumu, c) bəzi qrammatik formaları ümumi konstruksiyanın mənşəyi barədə çox söz deyə bilər, onun məna qaynaqlarını təyin etməyə imkan yaradır.

Etimoloji araşdırmalarımız göstərir ki, sabit ifadələrin qaynaqları: a) xalqın həyatı, tarixi, onun mənəviyyəti ilə bağlı məqamların konseptual-fəlsəfi ifadəsi; b) sakral mətnlərdən qalma fikir, təfəkkür qəlpələridir ki, bunlar xalqın dinə, dini əsətlərə və mifoloji motivlərə münasibətinin təzahürü olur; c) xalqın öncül, maariflənmiş, savadlı yazarlarının nitqi və yazılarıdır ki, onlar bəşəriyyətin ta qədimdən yaratdığı ədəbi əsərlərdən bəhrələnir (bu fakt ümumən xalqın bədii təfəkkürünün inikası for-malarından biridir). Misal üçün, A.Bakıxanovun «Təhzibi-əxlaq» əsərində yüzlərlə aforistik ifadələr işlətmişdir ki, bu da onun qədim yunan və ümumən Şərq əxlaq nəzəriyyəsi nümunələrinin bilicisi kimi səciyyələndirir və deyimlərinin bir qisminin sonralar Azərbaycan paremioloji fonduna atasözü kimi daxil olmuşdur:

---

¹ M.Mixelson. Göstərilən əsər, s.159.

² И.Г. Гамидов. Философия грамматики пословиц и афоризмов. Баку, Сабак, 2001, с.147-150.

1) «Dəryanın özünə görə dalğalanması vardır,

Çör-çöp elə bilir ki, bu dalğalanma onunçüdür» (Müq. et: Çör-çöp elə bilir ki, dərya ondan ötrü dalğalanır); 2) «Qabil oğulun dünya malına ehtiyacı yoxdur, naxələf oğul isə ata dudimanına ləkədir» (Müq. et: Yaxşı oğul neylər ata malını, pis oğul neylər ata malını); Başqa bir yerdə A.Bakıxanov yazır: «Bir filosof demişdir ki, gözlü o adamdır ki, özünü görə bilsin» (Müq. et: öz eybini görməyən adam kor kimidir)¹.

Qnoseoloji-konseptual mənə daşıyan (mütləq abstrakt semantikasi olan) paremioloji vahidlərin böyük bir qisminin etimolojisi silinmiş, yaddan çıxmış bilinir: Eşşək Məkkəyə getməklə hacı olmaz; Qurd ağzından sümük alınmaz; Yol yeriməklə alınar və s.

Müxtəlif dillərdə eyni konseptual mənəni müxtəlif obrazlarla ifadə edən vahidlərin, bir qayda olaraq etimolojisini müəyyən etmək mümkün olmur: Yaxındakı ələf uzaqdakı arpadan yaxşıdır; Əldəki sərçə göydəki qazdan yaxşıdır; Yaxşılıq elə, at dəryaya, balıq bilməsə, xalıq bilər; Çörəyi at arxaya, geri qayıdanda üzünə çıxar (tatar dil.), «Çörəyi burax su üzünə, vaxt-zaman keçəndən sonra taparsan» (Ekkleziast)

Dissertasiyanın III fəslə etimoloji paremiya-frazeoloji lüğətin tərtibi məsələlərinə həsr olunmuşdur və bu məsələlərin a) dilin tədrisinin kateqorial tələbləri, b) dil daşıyıcılarının dünyagörüşü və təfəkkür tərzə, v) xalqın mənəviyyat kateqoriyalarının ümumbəşəri və endemik xassələrinin sistemləşdirilməsi baxımından aktuallığı vurğulanmışdır. Təbii ki, bu göstəricilərin bir çoxu adi leksikoqrafik, izahlı və tərcümə lüğətlərində özünə yer tuta bilmir, çünki həmin lüğətlər sırf linqvistik informasiya mənbəsi kimi formalaşırlar.

Deyilənləri nəzərə alaraq və mövcud paremioloji etimologiya məxəzlərini araşdıraraq paremioloji etimologiya lüğətinin əsaslı prinsipləri göstərilmişdir: 1) paremiyanın etimon (ibtidai) formasını müəyyən etmək; 2) bir paremiyanın əldə olunan bütün formalarını (sistemli/qeyri-sistemli) klassik ədəbiyyat dilində illüstrasiya etmək; 3) vokalubanın (lüğət məqaləsinin başlığı olan paremiyanın) tərkibində işlənmiş etnomədəni yüklü leksemlər və ya ifadələrin mütləq tarixi-etimoloji şərhə və s.

Göstərilən əsaslı parametrlər bazasında qurulmuş lüğət məqaləsinin modeli verilir ki, bu model aşağıdakı informasiya düyünləri ilə formalaşır:

---

¹ Heydər Hüseynov. Abasqulu ağa Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsi // Azərbaycan SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər ser.) Bakı, 1947, №4, s.105-107.

1) vokabula; 2) paremiyanın mənasının izahı (semantikasının şərhı); 3) tipik situasiya zəmininin müəyyənləşməsi; 4) tarixi-etimoloji hadisə (semantik motivasiya bazası); 5) realiya-leksemaların şərhı; 6) ifadənin sistemli (qeyri-sistemli «variantları»), 7) dillərdə rast gəlmə koefisenti (diapazonu).

Göstərilən model mütləq səciyyə daşımır və perspektivdə tərtib olunacaq lüğətin lüğət məqaləsinin baza formasını təmsil edir. Lüğət məqaləsinin strukturu, həcmi və ümumən digər parametrləri tərtibçinin əldə etdiyi informasiyanın xarakteri və həcmindən asılı olacaqdır. Və bu informasiyanın xarakteri digər bir amildən də çox asılı olacaq: sözügedən lüğət üç formada ola bilər: 1) Bir dilin etimoloji sözlüyü; 2) hər hansı qohum dillərin materialları əsasında qurulması; 3) internasionalizm kimi yayılmış paremiyaların etimoloji lüğəti kimi.

Göstərilən vəzifələrin Azərbaycan paremiya-frazeoloji leksikoqrafiyası üçün aktuallığı xüsusiədir.

Dissertasiyanın sonunda ümumi nəticələr səsləndirilir.

Paremioloji etimologiya dilin qanunauyğunluqlarını, xalqın tarixi həyat formasını, millətin dünyaqavrayışını və onun mənəvi dəyərlərinin formalaşmasının etnik-psixoloji əsaslarını, xalqın mifoloji və konseptual təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini leksik etimologiya ilə müqaisədə həcmli, obrazlı, fundamental təsvir edir. Paremioloji vahidlər bütün dillərdə əsaslı fond təşkil edir, etimoloji araşdırmalar dünya dillərinin bir-biri ilə əsaslı oxşarlıq sferasını müəyyən etməkdə böyük bir vasitədir. Semantik-struktur identikliyi ilə fərqlənən və bir neçə dildə işlənən paremiyaların mənşə qaynaqları bir xalqın deyil, «invariant insanın» təfəkkürünün universal məntiq qanunlarına tabe olmasının bariz nəticəsidir. Universal konstruksiyalarla sırf spesifik konstruksiyaların mövcudluğu dilin paremioloji fondunun sistemli xarakterini sübut edir. Alınma-iqtibas xarakterli konstruksiyalar «sinkretik» xarakter daşımaqla bu sistemi daha məntiqli edir.

Araşdırılan dillərdə irihəcmli fundamental etimoloji paremiologiya lüğətlərinin olmaması, mövcud etimoloji əsərlərin fraqmentar xarakter daşmasının əsas səbələrini biz tədqiqat obyektimizin semantikasının mürəkkəbliyində və tarixi-ictimai-psixoloji çoxqatlılığında görürük. Bütün bunlara baxmayaraq fikirləşirik ki, irihəcmli etimoloji paremiologiya lüğətinin tərtibi hər cəhətdən aktual və dəyərlidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələri və tezislərində əks olunmuşdur:

1. Paremioloji vahidlərin etimoloji aspektdə tədqiqinin aktual məsələləri // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri №4 Bakı, 2009, səh. 26-31
2. Paremiologiyada etimoloji tədqiqatların xarakteri və prinsipləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər № 2. Bakı, 2010, səh. 141-148
3. Etimoloji paremiya-frazeologiya lüğətinin tərtibi prinsiplərinə dair qeydlər (Azərbaycan və türk dillərinin materialları əsasında) // Bakı Slavyan Universiteti. Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası) № 1. Bakı, 2011, səh. 137-143
4. Теоретическое значение этимологии паремиологических единиц // Пятигорский Государственный Лингвистический Университет. Вестник. № 2 Пятигорск, 2012, səh. 154-156
5. Azərbaycan dilinin paremiya-frazeoloji sisteminin bəzi inkişaf meylləri haqqında // Azərbaycanşünaslığının aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 05-07 may, 2014-cü il, Bakı, səh. 320-323.
6. К вопросу о системности паремиологического фонда языка (на материале азербайджанских пословиц) // Молодежь и наука: слово, текст, личность: Материалы II Международной молодежной научно-практической конференции. Ульяновск: УлГПУ, 2014, səh. 65-72
7. Paremioloji vahidlərin leksik tutumu və etimoloji informasiyanın həcmi // Filologiya məsələləri. 2014, № 5, s. 60-66

**Исследование пословиц и поговорок в этимологическом аспекте
и принципы составления этимологических словарей
(на материале азербайджанского,
турецкого и английского языков)**

РЕЗЮМЕ

Одной из областей лингво-логического изучения паремиологического фонда языка является паремиологическая этимология. Семантическая структура паремиологических конструкций складывается под влиянием множества факторов – социально-исторических, сугубо языковых, лингво-когнитивных и т.д. Поэтому процесс этимологизации паремиологических конструкций выдвигает особые требования для системного адекватного описания этимологии той или иной единицы, поскольку этимология паремиологической единицы выявляет а) пути языкового формирования и функционирования данной конструкции в речи, б) структуру внеязыковой ситуации, лежащей в основе этой единицы и составляющей ее смысловую структуру, в) закономерности формирования той или иной конструкции в системе других (свободных) языковых предикативных единиц, г) диалектики совмещения образного и денотативного осмысления внеязыковой ситуации и ее закономерное отражение в языке как средства общения и как средства концептуализации фактов и картин мира, д) закономерности развития образно-понятийного и других форм мышления народа, нации и т.д.

Этимологическая паремиология позволяет установить системную типологию пословичных структур как универсальных предложенческих единиц, так как паремиологический фонд характерен для всех языков мира. Устанавливается система, состоящая из трех пластов: интернационализмы, специфические конструкции, связанные с национально-культурной семантикой, заимствованные из родственных или инородных языков. Наличие крайних точек универсально-инвариантных и сугубо национальных смысловых моделей служит доказательством того, что паремиологический фонд языка

носит системный характер, который подтверждается наличием синкретичной зоны в отмеченном фонде.

Сказанное свидетельствует о насущной необходимости системного изучения единиц паремиологического фонда, в целях установления логически универсальных закономерностей человеческого мышления вообще и закономерностей образно-концептуализирующего мышления – в частности. В этом плане особую актуальность приобретает проблема составления словаря паремиологической этимологии.

**Etymological research of proverbs and sayings and compiling
principles of an etymological dictionary**

SUMMARY

One of the linguistic-logical fields of studying of a paroemialogic stock of a language is a paroemialogic etymology. Semantic structure of the paroemialogic constructions is formed under influence of many factors, such as social-historical, particularly linguistic, linguistic-cognitive and so on. That's why a process of the etymologization of a paroemialogic constructions makes special demands for a systemic and adequate description of any unit etymology, because etymology of a paroemialogic unit detects a) ways of language formation and functioning of a given construction in speech, b) structure of an extra-language situation underlied this unit and formed its semantic structure, c) regularities of formation one or another construction in a system of other (free) language predicative units, d) dialectics of combination of a figurative and denotative comprehension of an extra-language situation and its regular reflection in a language as means of communication and conceptualization of facts and maps of the world, e) regularities of development of figurative-conceptual and other forms of thinking process of people, nation and so on.

Etymological paroemialogics allows establishing typology of proverbial structures as universal sentence units, because paroemialogic stock is typical for all the languages of the world. There is established the system consisted of three layers: internationalisms, specific constructions related with national-cultural semantics, adopted from relative or alien languages. The presence of extreme points universal-invariant and particularly national sense models serves as evidence of that paroemialogic stock of a language bears systemic character what confirms by presence of a syncretic zone in the above-mentioned stock. From the preceding it may be seen the barest necessity of a systemic research of the units of a paroemialogic stock with the aim of establishing logical universal regularities of human's thinking process in general and regularities of figurative-conceptualizative thinking process in particular. In this respect the problem of compiling of etymological dictionary of paroemialogic etymology gain a special currency.

Çapa imzalanıb: 19.05.2014
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ЭРДОГАН АЛАДДИН МУСА оглы

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК
В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ И ПРИНЦИПЫ
СОСТАВЛЕНИЯ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ
(на материале азербайджанского, турецкого и английского
языков)**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014